

Study of the self-written biographies in the Qajar era by contemplating the definition of modern autobiography

Razieh Behabadi*
Abbas Nikbakht**
Maryam Sha'banzadeh***

Abstract

Persian biographies have long been one of the biographical references and important literary, historical and social resources. The Persian biographies flourished after the Safavi era, and the kings specially interested in this. The expansion of the publishing industry and interest of the Qajar princes to the writing of biography, led to a significant increase in the number of biographies in the thirteenth century, toward the previous.

Following the developments of the Qajar period on the eve of Constitutional Revolution, special evolution and transformation were created in different literary forms. In this research, an important chapter of the biographies, namely, the author's own biography has been discussed. In this research, the Self-written biographies in the Qajar era were compared by the definition of modern autobiography. Addition expressing the importance of this type of writing; were studied the Content and motivation, as well as the type of narration and style of writing it. The results indicate that the position of the author's biography in the biography, And manifestations such as, attention to detail, express of emotions and inner desires, and even the author's mistakes, as well as the interest of the authors of this period to the narrative of the first-person and to saying "I"; is Features that have been closer the Self-written biographies in the Qajar era, to the definition of a new autobiography.

Place: The position of the self-writing section varies in different directions; the evidence suggests that during the Qajar period some authors who have inserted their biography in to their writing, preferred that this section, like any other biography, is in the text of the biographies (and generally the same alphabetical rows of the biographies). This suggests that there are still compliments and indirect writing in this period; However, the number of people who have devoted a separate part (at the end or at the beginning of the biographies) to own biography, is noteworthy.

Attention to details: writing the details, mention the author's inner states, refer to the social and political conditions surrounding the author and the emotional and

* Ph. D. Student of Persian Language and Literature, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran, behabdirazieh@yahoo.com

** Assistant Professor of Persian Language and Literature, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran

*** Associate Professor of Persian Language and Literature, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran

Received: 02/08/2017

Accepted: 25/09/2018

psychological prose, are from the signs modern autobiography in the self-writings of this period, and have not been common in the past.

In the past, reference to the maternal lineage was not so common, and it was also very seldom about the biographies authors. Following the developments in the Qajar period, paying attention to details such as the ratio of the mother was common in the biographies. It is also noteworthy that the Indian authors have focused more on the details in their self-writings. Including that they often explicitly have referred to the name of their professors; whereas, most of the Iranian writer, in their self-writings, had a general refer to their education, and they have seldom mentioned their masters by writing the name.

The style of writing: The style of self-writings in the biographies is generally simple. Even in technical writing, the style of author's written is usually simple and without the ornament in his own biography. In such works, the style of writing in the introduction, the text and the self-writing, vary from complexity to simplicity, respectively. Although, when is the writing's style of the self-writings in the biographies the more beautiful and rhetorical (literary), is the literary aspect more than its historical aspect, but the exaggeration of the author in literary art, the arrangement of sentences and exaggeration in Expressions and descriptions, distract him from reality. The simple and intimate language in the self-writings of the biographies of this period is more sign of the language of today's self-writing (autobiography) not so the language of the biographies of the past.

Recording of own poems and own stating: The most important motivations of the authors of the biographies, is their reputation and the recording of their own poems. If we put this together, with the fact that the biography's authors have all their poetry and poetical works in hand, we can accepted the assignment of many pages from each biographies to the insert of the author's poems. This group usually uses the art of poetry, even in the context of biography; in criticizing, revising and completing the lyrics of others, or recording their own lyrics as a witness in the introduction or their treatises. Thus, they have included many poems in the context of the lyrics of others.

Of course, one of the problems of self-writing of biographies (and even autobiography in its new types) is understate and humility, the traits that have always existed in all ages in Persians, and the appearance of this feature in self-writing of biographies of the Qajar era, in particular in the section describing the writer's poetry and his poems, are to some extent seen; But a large number of the author's biographies of this period (especially the princes), have written the own biography with pride.

As in the past, the mention of self-writing is very high from the angle of view of the third person's narrator; thus it is another reason what why their authors are humility and they have deprecated the saying "I". In contrast, the increase in the number of the first person narratives in the self-writing in biographies of the Qajar era is an explicit sign of the transgression from tradition and wish to the modernism. These are cases that differenced the self-writing of this period from the previous.

Keywords: the Self-written, biography, the Qajar era, autobiography

References

- Anousheh, Hasan (1376). *Persian Literature Encyclopedia*, Vol. 2, Tehran: Printing and Publishing Organization.
- Asil, Hojjat ol-Lah (1386). Biography, *Encyclopedia of Persian Literature*, Hassan Anousheh (Ed.), Vol. 2, Tehran: Publications of the Persian Language and Literature Academy, pp. 329-330.
- Bahador Jang (A'zam). Mohammad Qows Khan (1272AH). *Golzar A'zam*, Karnatak: Sarcari press (Lithography).
- Bahman Mirza Qajar (1394). *Tazkereh Mohammad Shahi*, Hossein Mohammadzadeh Sedigh, & Fatemeh Bahrami (intro. & emend.), Tehran: Tak Derakht.
- Dad, Sima (1385). *Literature Dictionary* (new edition), 3rd ed., Tehran: Morvarid.
- Davar Shirazi, Sheikh Mofid (1371). *Mer'at ol-Fasaheh*, Mahmoud Tavousi (emend. & expl.), Shiraz: Navid Shiraz.
- Diwan Beygi Shirazi, Seyyed Ahmad (1366). *Hadiqat osh-Sho'araa*, 3th vol., (Vol. 1, 1364, & Vol. 2, 1365), Abd ol-Hossein Navaei (emend. & expl.), First ed., Tehran: Zarrin.
- Golchin Ma'ani, Ahmad (1363). *The history of Persian biographies*, Vols. 1-2, 2nd ed., Tehran: Sanaei Library.
- Gupamovi, Mohammad Qodrat ol-Lah (1387). *Tazkereh natayej ol-Afkar*, Yousef Beyg Babpour (emend. & expl.), first ed., Qom: Islamic Reserve.
- Hashemi Sendilovi, Ahmad Ali Khan (1371). *Makhzan ol-Qarayeb*, Vol. 1 (to the letter H), Mohammad Baqer (Ed.), Islamabad: Persian research senter of Iran and Pakistan.
- Hedayat, Reza qoli khan (1340). *Majma' ol-Fosaha*, Mazaher Mosaffa (Ed.), 2nd vol. (3rd part), first ed., Tehran: Mousavi.
- ----- (-). *Riyaz ol-'Arefin*, Mehr Ali Garkani (Ed.), Tehran: Mahmoudi.
- Hendi, Behgovan Das (1377AH). *Safineh Hendi*, Seyyed Shah Ata or-Rahman Ata Kakawi (intro. & expl.), Indian Panteh.
- Javari, Mohammad Hossein, & Mo'azzen, Zahra (2003). Autobiography and its Theoretical Concepts in France, *Allameh Quarterly*, 4th ed., P. 103-126.
- Kamari, Ali Reza (1383). *An Introduction to Persian Memorization and Memoirs in Iranian History (Ba Yad Khatereh*, Vol. 1), Tehran: Sureh Mehr.
- Khalil Tatavy, Makhdoom Mohammad Ebrahim (1958). *Takmaleh maqalat osh-sho'ara*, Pir Hesam od-Din Rashedi (intro.; emend. & expl.), Sindh :Sindh Literary Society.
- Khatami, Ahmad (1373). *Iranian literary history in the period of literary return* (Vols. 1-2), First ed., Tehran: Paya Cultural and Publishing Institute.
- Lejeune, Philippe, (1971). *Autobiography in France*, Paris: Armand Collin.
- Madayeh-Negar, Mohammad Ebrahim (1363). *Anjoman Naseri with Tazkereh-ye Majdieh*, Iraj Afshar (intro.), Tehran: Babak.
- Mahmoud Mirza Qajar (1394). *Bayan ol-Mahmood* (the biography of the poetical contest technique), Mir Hashem Mohaddes (emend.), first ed., Tehran: Ettela'at.
- Modaresi Yazdi (Shahla), Mohammad Ali (1379). *Tazkereh Shabestan*, Akbar Qalamsiyah (Ed.), 1st ed., Tehran: Gita.

- Moshafi Hamedani, Qolam ibn Vali Mohammad (1237 AH). *Riyaz ol-Fosaha*, Molavi Abd ol-Haq (emend.), Orang Abad Dakan: Urdu improvement Association.
- Nasehi, Zohreh (1391). From Self-writing to Self-novel: An Analysis of the Problems in Defining Contemporary French Prose, *The Studies of Literature and Language French*, No. 1, p. 89- 113.
- Navab Bahador, Seyyed Mohammad Seddiq Hassan Khan (1386). *Tazkereh sham'e Anjoman*, 1st ed., Mohammad Kazem Kahduei (emend. & expl.), Yazd: Yazd University.
- Navab hirazi (Besmel), Haj Ali Akbar (1371). *Tazkereh Delgosha*, Mansour Rastgar Fasa'ei (emend. & expl.), 1st ed., Shiraz: Navid.
- Qorbani, khavar, & Eslami, edris (1396). The History and Types of autobiography-Writing in Ancient Iran, *Literary Techniques of Isfahan University*, 9th Year, No. 1, P. 187- 202.
- Saba Lakanavi, Mohammad Mozaffar Hossein (1343). *Tazkereh Rouz Rowshan*, Mohammad Hossein Roknzadeh Adamiyat (emend. & expl.), Tehran: Razi Library.
- Shafi'eyun, Sa'eed (1393). *A different transition on literary Biographies*, *Literary Techniques journal of University of Isfahan*, 6th Year, No. 11, P. 85- 104.
- Shamisa, Sirous (1379). *Literary Types*, 7th ed., Tehran: Ferdows.
- Sho'a'e Shirazi (Sho'a' ol-molk), Mohammad Hussein (1380). *Tazkereh Sho'a'eieh*, 1st ed., Mahmoud Tavousi (emend. & expl.), Tehran: Persian Institute.
- Stanford, Michael (1384). *An Introduction on the research of history*, Mas'oud Sadeghi (trans.), Tehran: Imam Sadeq (AS) University and SAMT.
- Turki Qalandar, Turk Ali Shah (1332 AH). *Sokhanvaran Cheshm Dideh* (including the *Pasmand* and *Taraneh Haq*), Dakan: The Shams ol-Eslam (Lithography).
- Wafa Zavare'ei, Mohammad Ali (1385). *Ma'aser ol-Baqeriyeh*, Hossein Masjedi (intro. & emend.), Isfahan: Isfahan Municipality Cultural and Arts Organization.
- Wellek, Rene & Warren, Austin (1373). *Theory of literature*, Zia Movahed, & Parviz Mohajer (Trans.), 1st ed., Tehran: Scientific and Cultural Company.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی

بررسی تراجم خودنوشت تذکره‌های دوره قاجار؛ با نظری بر تعریف اتوبیوگرافی مدرن

راضیه به آبادی*، عباس نیکبخت** و مریم شعبانزاده***

چکیده

تذکره‌های فارسی از دیرباز یکی از مراجع زندگی‌نامه‌ای و از منابع مهم ادبی، تاریخی و اجتماعی بوده‌اند. در پی تحولات دوره قاجار در آستانه مشروطه، تطور و دگرگونی ویژه‌ای در گونه‌های ادبی مختلف ایجاد شد. در این پژوهش به فصل مهمی از تذکره‌های این دوره، یعنی ترجمه خودنوشت مؤلف، پرداخته شده است. تاکنون هیچ پژوهشی درباره ترجمه‌های خودنوشت تذکره‌ها، انجام نشده است. در این جستار تراجم خودنوشت تذکره‌های دوره قاجار با تعریف اتوبیوگرافی مدرن سنجیده شد و ضمن بیان اهمیت این نوع نوشته، محتوا و انگیزه و نیز نوع روایت و سبک نگارش آن، بررسی گردید. بر مبنای نتایج، جایگاه ترجمه مؤلف در تذکره‌های این دوره و وجود نمودهایی چون جزئی‌نگری، پرداختن به عواطف و منویات درونی و حتی اشتباهات نویسنده و نیز رغبت نویسندگان این دوره به روایت اول‌شخص و «من گفتن»، ویژگی‌هایی است که ترجمه‌های خودنوشت تذکره‌های دوره قاجار را از دوره‌های قبل متمایز و به تعریف اتوبیوگرافی جدید نزدیک کرده است.

کلید واژه‌ها: ترجمه خودنوشت، تذکره، دوره قاجار، اتوبیوگرافی.

مقدمه

تذکره‌های ادبی، یکی از مهم‌ترین منابع تحقیقی در حوزه زبان و ادبیات فارسی و حتی مباحث اجتماعی و تاریخی‌اند و معمولاً در روشن شدن بسیاری از زوایای تاریک زندگی شاعران و نویسندگان گذشته، بسیار مؤثر بوده‌اند. برخی تذکره‌نویسان شرح حال مفصل خود را آورده‌اند که معمولاً با این کیفیت، از سایر کتاب‌ها دریافت نمی‌شود. همچنین برخی که خود شمس شعری داشته‌اند، گهگاه در تعیین پایه علمی و ادبی اشخاص، اظهار نظر کرده و اطلاعات ارزشمندی به دست داده‌اند. در این میان، گاهی در تذکره‌ها برخی حوادث یا وقایع سیاسی ذکر شده که مؤلف شاهد عینی بوده و به این دلیل اهمیت ویژه‌ای یافته است.

نمونه‌های خودنوشت در ایران باستان قدمت، اصالت و ریشه این نوع را در فرهنگ ما نشان می‌دهد (قربانی و اسلامی، ۱۳۹۶: ۱۸۸) و زندگی‌نامه ابوعلی سینا از قدیمی‌ترین نمونه‌های زندگی‌نامه شخصی در ایران است (داد، ۱۳۸۵: ۲۷۲؛ شمیس،

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران (مسئول مکاتبات) behabadirazieh@yahoo.com

** استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران nikbakht_abbas@yahoo.com

*** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران mshabanzadeh@lihu.usb.ac.ir

تاریخ وصول: ۱۳۹۶/۵/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۷/۳

۱۳۷۹: ۲۵۹). با این حال، سابقهٔ پرداختن به اتوبیوگرافی (به شکل جدید)، در زبان فارسی چندان طولانی نیست. این نوع نویسندگی، به دلیل اختناق و هراس و نیز فروتنی اندیشمندان ایرانی -که علاقه‌ای به پرداختن به خود نداشتند- دیرتر از گونه‌های دیگر زندگی‌نامه‌نویسی پا گرفت (انوشه، ۱۳۷۶: ۷۶۵) و آن هم بیشتر در قلمرو ادبیات سیاسی به کار گرفته می‌شد و در نوشته‌های ادیبان انگشت‌شمار بود.

به طور کلی، دلیل اصلی کم‌تعدادی و کم‌توجهی به زندگی‌نامه‌های خودنوشت، علاقه‌نداشتن به نوشتن از خود و رواج غیرمستقیم‌نویسی در دوره‌های مختلف (به دلایل اخلاقی یا عرفان و...) است، زبان فارسی زبان تعارف است. نویسندگان فارسی یا وقت کافی نداشته‌اند یا ضرورتی برای نوشتن از خود نمی‌دیده‌اند. همچنین در دوره‌های مختلف، عوامل بازدارنده‌ای چون احتیاط، خودسانسوری و جو نامناسب نیز مزید بر علت شده است. فارسی مکتوب معمولاً استقلالی برای کلمه «من» قائل نیست. پنهان ماندن «من» در پس فعل و رواج غیرمستقیم‌نویسی را می‌توان مصداق دیگری از ضعف خودنوشت‌ها دانست.

با این همه، یکی از معتبرترین قسمت‌های هر تذکره (یا هر تألیف مشابه)، بخش خودنگاری آن است؛ زیرا هر فرد کامل‌ترین، صادقانه‌ترین و بهترین اطلاعات را دربارهٔ جوانب زندگی خود دارد. پس ترجمهٔ خودنوشت بااهمیت‌ترین بخش هر تذکره است و اولین ضرر نادیده‌گرفتن این قسمت، متوجه تاریخ ادبیات اصیل و معتبر خواهد شد. داده‌های این بخش هرچند کم، اما بااصالت و معتبرند؛ به‌خصوص اگر از نظر آسیب‌شناسی تذکره‌ها بررسی شوند.

تاکنون هیچ پژوهشی دربارهٔ ترجمه‌های خودنوشت تذکره‌ها انجام نشده است و جز نقل تعدادی از ترجمه‌ها در دو کتاب تذکره‌نویسی فارسی در هند و پاکستان و تاریخ تذکره‌های فارسی، پیشینهٔ تحقیقی یا تحلیلی در این زمینه موجود نیست. در این جستار سعی شده است جایگاه تراجم خودنوشت تذکره‌ها در میان گونه‌های ادبی مشابه و نیز نسبت به اتوبیوگرافی جدید و ویژگی‌های زندگی‌نامه خودنوشت تبیین شود و با بررسی تراجم خودنوشت تذکره‌های دورهٔ قاجار و اشعار منضم آنها، نمایی کلی از اهداف، محتوا و سبک نگارش این نوع نوشته به دست آید. این پژوهش توصیفی-مقایسه‌ای بوده و به روش کتابخانه‌ای انجام شده است.

بررسی جایگاه تراجم خودنوشت تذکره‌ها در میان گونه‌های ادبی مشابه

ترجمه‌های^۱ خودنوشت تذکره‌ها یکی از منابع تاریخ ادبیات‌نویسی هستند. از سوی دیگر زبان و آرایه‌های ادبی متن تراجم و نیز اشعار مندرج در آنها، این نوشته‌ها را به سوی یک اثر ادبی سوق می‌دهد. پس این نوشته‌ها، ویژگی‌های ادبی و تاریخی را با هم دارند.

فیلیپ لوژن، نخستین نظریه‌پرداز ادبیات اول‌شخص، مشهورترین تعریف اتوبیوگرافی (Autobiography) نوین را چنین بیان می‌کند: روایت‌منثوری^۲ از گذشته [پس‌نگرانه]، که فرد از زندگی خویش ارائه می‌کند و در آن تأکید عمده بر زندگی فردی و به‌ویژه سرگذشت [یا داستان شخصیت] وی است (Lejeune, 1971: 14). پس امروزه اتوبیوگرافی به آثاری گفته می‌شود که شرح حال افراد و رخداد‌های زندگی آنان، ضمن تحلیل و توصیف جریان‌های فکری، سیاسی و اجتماعی زمان ایشان، به قلم خود آن اشخاص نوشته می‌شود. اکنون اتوبیوگرافی تنها منوط به ذکر تولد، تحصیلات و کارهای فرد نیست، بلکه اثر منسجمی است که در آن به جزئی‌ترین مسائل دربارهٔ فرد (حتی عادات و اشتباهاتش (جواری و مؤذن، ۱۳۸۲: ۱۰۵) پرداخته می‌شود و تا حدودی احساسات، خلیقیات و ویژگی‌های فردی و اندیشهٔ فرد به بوتۀ نقد سپرده می‌شود؛ پس آثاری که به زبان تاریخی یا گزارشی نقل شده‌اند، با احتیاط ذیل این گونه قرار می‌گیرند.

تراجم خودنوشت تذکره‌ها نیز مشابه اتوبیوگرافی‌ها منثورند، نگاه پس‌نگرانه دارند و نویسنده و راوی و شخصیت با هم یکی

هستند؛ اما به این دلیل که این ترجمه‌ها ساختار داستانی ندارند و محتوای آنها، نشان‌دهنده چگونگی شکل‌گیری شخصیت نویسنده نیست، به طور کامل در گروه اتوبیوگرافی نوین قرار نمی‌گیرد. شرح حال خودنوشت تذکره‌ها، اغلب کوتاه و گذرا کلیاتی را از زندگی فرد نمایش می‌دهد^۳ در این نوشته‌ها معمولاً تحلیلی شکل نمی‌گیرد و مؤلفان آنها به دنبال پیگیری اسباب وقایع نیستند. بدین ترتیب، ترجمه خودنوشت تذکره‌ها با زندگی‌نامه‌های خودنوشت نوین (اتوبیوگرافی) تفاوت‌هایی دارد.

صاحب‌نظران چهار ویژگی برای زندگی‌نامه‌های خودنوشت لحاظ کرده‌اند: نخست آنکه «حقیقت‌مانند» باشد؛ دوم آنکه فاصله‌گذاری در آن رعایت شده باشد، یعنی همواره میان یک رویداد (روایت) با رویداد بعدی آن فاصله‌ای وجود داشته باشد؛ سوم آنکه به داستان شباهت داشته باشد (عنصر تخیل در آن به کار رود) و چهارم آنکه «گذشته‌خوار» باشد، یعنی این‌که نویسنده باید زندگی خود را تافته جدابافته‌ای از زندگی دیگران برشمرد تا بتوان آن را جهت ثبت و ضبط ارزشمند تلقی کرد (انوشه، ۱۳۷۶: ۷۶۵). ویژگی‌هایی چون مبتنی بر حقیقت بودن، تفکیک رویدادها و مجزاکردن زندگی گذشته فرد، کم‌وبیش در ترجمه خودنوشت تذکره‌ها وجود دارد؛ اما چنانکه ذکر شد، معمولاً حالت داستان‌وارگی در این ترجمه‌ها وجود ندارد. این موارد، امکان‌پذیر نبودن ارائه رأی حتمی مبنی بر قرارداد خودنوشت‌ها ذیل اتوبیوگرافی را مشخص می‌کند و پذیرش این نوع نوشته را در شمار یک گونه نسبتاً مستقل تبیین می‌کند که در عین قرارگرفتن ذیل ادبیات تاریخی و انواع خودنوشت خود نوع مجزایی است.

شایان ذکر است که خودنوشت تذکره‌ها با سایر انواع خودنگاری نیز (با وجود شباهت‌های کلی)، تفاوت‌هایی دارند. نگاهی به تعاریف هر یک از این انواع و مقایسه ویژگی‌های آنها با خودنوشت تذکره‌ها، خاصیت گونه‌ای این تراجم را بیشتر نمایان می‌کند:

«روزنوشت» به یادداشت‌های روزانه فرد اطلاق می‌شود که شامل شرح اتفاق‌های گوناگون مربوط به زندگی فردی یا اجتماعی نویسنده است؛ به‌ویژه آن بخش از کارها، اندیشه‌ها یا احساسات شخصی و اغلب خصوصی نویسنده که واقعی و به دور از هر نوع خیال‌پردازی گفته شود. البته بر ویژگی‌های ساختاری دیگری از روزنوشت، از جمله مختصر و منقطع بودن، ناقص بودن، اشاره‌ای بودن، تکرار داشتن و فقدان ساختار داستانی نیز تأکید شده است (ناصری، ۱۳۹۱: ۹۴). روزنوشت‌ها از لحاظ محتوا دو نوع شخصی و خصوصی یا عمومی و مربوط به شرح اتفاقات اطراف فرد هستند؛ در حالی که محور اصلی خودنوشت‌ها شخصیت فردی نویسنده است؛ هرچند که گاهی در حاشیه به مسائل غیرشخصی نیز پرداخته می‌شود. مهم‌ترین ویژگی روزنوشت‌ها^۴ که اغلب تاریخ دارند و مستند هستند- این است که در لحظه به قلم آورده می‌شوند؛ در صورتی که ترجمه خودنوشت پس‌نگرانه است.

نوع دیگری از خودنوشته «خاطره» است که آن را یکی از فروع زندگی‌نامه شخصی نیز دانسته‌اند (داد، ۱۳۸۵: ۲۷۲). خاطره به روایت زندگی فرد در شرایط تاریخی خاص می‌پردازد، بدون این که روایت سرگذشت نویسنده هدف اصلی آن باشد (ناصری، ۱۳۹۱: ۹۵ و جواری و مؤذن، ۱۳۸۲: ۱۰۷-۱۰۶). این نوع نوشته، از این نظر که ساختار داستانی ندارد و پس‌نگرانه است، مشابه خودنوشت است؛ اما این نوع نیز همچون روزنوشت‌ها، تنها بازه زمانی مشخصی از زندگی فرد را شرح می‌کند.

انگیزه‌ها و اهداف تقریر ترجمه‌های خودنوشت

اصولاً ثبت در تاریخ و جاودانگی و شهرت افراد یا اثرشان، اصلی‌ترین هدف تدوین تذکره‌ها و نیز خودنوشت‌های آن، بوده است. در این میان تعداد چشمگیری از نویسندگان تذکره‌ها با اهداف دیگری از جمله مدافعه و تبری در مقابل سرزنش بدخواهان (و بعضی تهمت‌ها)، برای نگارش شرح حال خود دست به قلم شده‌اند. این گروه معمولاً بخش شرح احوال و خصوصیات خود را در تذکره، دستاویزی برای شرح نسب و تحصیلات و استادانشان و نمایاندن خلیات، توانایی‌ها و... قرار

داده‌اند تا این خودستایی و تفاخرها، پاسخ به انتقاداتی باشد که از ایشان شده است.

تعداد مؤلفانی که به قصد تمجید و خودنمایی یا توجیه و تبرئه خویش در برابر معاصران و آیندگان، به نوشتن ترجمه خود پرداخته‌اند، نسبتاً زیاد است. شاید لازم بود این موضوع را در ردیف آسیب‌شناسی این نوع نوشته (در کنار آسیب‌هایی چون تحریف واقعیت‌ها، یک‌جانبه‌نگری و احیاناً توهین و تحقیر دیگران و...) به شمار آوریم؛ اما نمی‌توان نقش این مطالب را در ایجاد زمینه مناسب برای وقوف به غرض‌های شخصی، افکار و خواست‌های درونی نویسنده نادیده گرفت. پس با کمی مسامحه، از وجه اطلاع‌رسانی این نوشته‌ها بهره می‌گیریم؛ زیرا می‌دانیم در هر صورت «روایت» از تاریخ، در هر شکل آن، به معنای بازنمایی کامل و تام واقعیت تاریخی نخواهد بود. «حتی وقتی که پیوند نزدیکی بین یک اثر و زندگی خالق آن وجود دارد، نباید چنین پنداشت که اثر هنری تقلید محض زندگی است» (ولک و وارن، ۱۳۷۳: ۷۸). نویسنده خودنگاری، خواسته یا ناخواسته به هنگام ثبت رویدادها، بیش‌وکم تحت تأثیر احساسات و عواطف قرار می‌گیرد و داوری‌های خود را دخالت می‌دهد یا اینکه تحت تأثیر هدف و مقصود خاص می‌نویسد؛ زیرا «روانی و سیال‌بودن، جوهره یادمان است» (کمری، ۱۳۸۳: ۴۰). ترجمه‌های مندرج در تذکره‌ها، شامل نکات تکرارناشدنی است که از نظر مطالعات ادبی، جامعه‌شناسی، تاریخی و... اهمیت دارند.

بهمن میرزا در خاتمه تذکره محمدشاهی پس از شکر الهی، به مدافعه توضیح می‌دهد که غرض از تألیف کتابش، کسب شهرت و ارائه اشعارش نبوده است: «بر ارباب دانش معلوم است که منظوری جز ترتیب انتخاب اشعار شعرا به وجه صواب نبوده است؛ و الا خاتمه‌ای به جهت احوال خود ترتیب می‌داشتیم و خاتمه کتاب و کار ما بر وجه صواب، دعای دولت دوران عدت شهنشاه...» (بهمن میرزا قاجار، ۱۳۹۴: ۱۴۱) است؛ یعنی در کتاب او، مدح شاه جایگزین بخش ترجمه مؤلف شده است. وی تنها به معرفی خاضعانه خود در نقش مؤلف کتاب، در بخش سبب تألیف بسنده کرده و نام و ترجمه خود را حتی در متن این تذکره در رشته دوم^۶ که اختصاص به خاقان و بعضی شاهزادگان و امرا دارد- نیز ثبت نکرده است.

نواب اعظم ذیل شرح حال خود جواب اعتراضاتی را داده است که واصل (بر ۴۳ بیت ناصرعلی سرهندی) در تذکره خود آورده بود (بهادر جنگ، ۱۲۷۲: ۹۵-۳۶). این انگیزه تألیف تذکره گلزار اعظم است که بخش ترجمه مؤلف هم تحت الشعاع آن قرار گرفته است.

بدین ترتیب ملاحظه می‌شود که هدف نگارش بخش خودنوشت تذکره‌ها، تنها «شهرت» نبوده و انگیزه‌های دیگری هم تذکره‌نویسان را به نگارش این بخش ترغیب کرده است.

محتوای مندرج در تراجم خودنوشت تذکره‌های این دوره

ترجمه خودنوشت ممکن است مفصل یا کوتاه باشد. بسته به اینکه نویسنده ترجمه از چه طبقه‌ای و دارای چه علائقی باشد، کیفیت و اهمیت تراجم خودنوشت تذکره‌ها متفاوت است؛ گاهی در مسائل و جریاناتی قرار گرفته است که موجب شده بیشتر به ذکر وقایع و مشاهدات خود پردازد و گاه نیز شرح احوال و عوالم درونی خود را نوشته است.

بسیاری از تراجم خودنوشت تذکره‌های عصر قاجار کلی و مختصرند؛ اما با کمی پی‌جویی می‌توان اطلاعات تاریخی ارزشمندی از آنها استخراج کرد. وقتی فردی از استادان و هم‌عصرانش نوشته یا شعر فرد دیگری را نقد می‌کند یا حتی دیگری را هجو می‌گوید و...، ما را به داده‌های خام تاریخی و ادبی می‌رساند. هرچند شاید این تنها بیان هر مطلب باشد و از تفسیر، کشف علل و نقد وقایع، خبری نباشد. تاریخ (عمومی/ادبیات) برآیند تمام این داده‌های خام و نقد و بررسی آنهاست. «تاریخ، بیان کلی یا طرح کلیات وقایع گذشته و شرح چندوچون آنها (از دیدگاهی جامع و مسلط به حوادث و مستند به گواهی‌های گوناگون و مدارک متعدد) و سپس تلفیق همه آنها با رعایت شرایط دقیق تاریخ‌نگاری و سرانجام نقد و بررسی جزئیات مهم و تأثیرگذار است» (کمری، ۱۳۸۳: ۱۰۲). تاریخ بازنمایی داستان تجربیات انسانی از طریق واسطه‌های مختلف است و به قلم

مورخ به ثبت می‌رسد. در زندگی‌نامه، زندگی‌نامه‌های خودنوشت، خاطره و تاریخ شفایی، «شاهدان زنده و بازیگران زنده بر روی صحنه»، واسطه بازنمایی هستند (استنفورد، ۱۳۸۴: ۱۵۴).

چنانکه مرسوم بوده است، مؤلفان تذکره‌ها معمولاً اطلاعاتی را درباره تحصیل علوم و کمالات و نیز استنادی که مستقیم یا غیرمستقیم از محضرشان فیض برده، نقل کرده‌اند (جدول ۱)؛ از جمله:

«چندی در مدرسه حکیم شیراز که مدرس آن بعضی از گذشتگان فقیر بودند، مسکن داشتم و از بخشایش خالق اکبر، به قدرالحال به کسب کمال و تحصیل علوم^۵ به متابعت اسلاف خویش - خاطر می‌گماشتم. مدتی عمر صرف نحو نمودم و زمانی به منطق گشودم. روزی چند گوی معانی بدیع از میدان بیان ربودم. در فنون ریاضی، ریاضات کشیدم و گل‌های بی‌خار از ریاض دفا تر استادان چیدم ... همیشه مجالستم با ارباب کمال بود و ...» (نواب شیرازی، ۱۳۷۱: ۷۰۸).

«تحصیل علوم متداوله از چند اساتذّه مشاهیر عصر خود کرده. از آن جمله علوم دانشمندی را در حوزه درس صدرالافاضل مفتی محمد صدرالدین خان بهادر ... به پایان رسانیده ... و علوم ملیّه شرعیّه دینیّه، از تفسیر و حدیث و فقه سنت و اسماء رجال و احکام، بر مولانا شیخ حسین بن محسن انصاری، قاضی حدیده، مرتب گذرانید[م]... و نیز سند دواوین اسلام از معاجم و مسانید و صحاح و جوامع و جز آن، از مولانا محمد یعقوب دهلوی... حاصل نمود[م]...» (نواب بهادر، ۱۳۸۶: ۷۳۷).

گفتنی است که مؤلفان هندی در خودنوشت‌های تذکره‌شان، بیشتر به ذکر جزئیات پرداخته‌اند؛ از جمله اینکه ایشان اغلب به‌صراحت، با ذکر نام به معرفی استادان خود اقدام کرده‌اند (همان؛ گوپاموی، ۱۳۸۷: ۶۱۶-۶۱۵ و صبا لکهنوی، ۱۳۴۳: ۴۶۶)؛ در صورتی که بیشتر نویسندگان ایرانی در خودنوشت‌های تذکره خود به تحصیلات‌شان اشاره کلی داشته‌اند و کمتر با ذکر نام از استادان خود یاد کرده‌اند (شعاع شیرازی، ۱۳۸۰: ۵۳۵؛ نواب شیرازی، ۱۳۷۱: ۷۰۸؛ هدایت، بی‌تا: ۶۰۲).

مؤلفان تذکره‌ها درباره وقایع و مسائل مختلف، الزامی به ذکر تاریخ نمی‌دیده‌اند؛ آن‌قدر که بیشتر به طور مستقیم به تاریخ تولد خود اشاره‌ای نکرده‌اند و معمولاً محققان آن را از روی شواهد و قراین موجود به دست می‌آورند. کلی‌نگری مؤلفان تذکره‌ها و بی‌توجهی به ذکر جزئیات ادبی و دقایق تاریخی را از معایب خودنوشت‌ها و آسیب‌شناسی تذکره‌نویسی گذشته دانسته‌اند؛ اما این مسئله^۶ دست‌کم در دوره قاجار - چندان عمومیت ندارد (جدول ۱) و مثلاً مؤلف *نتایج‌لافکار* در ترجمه خود سال تولدش را ذکر کرده است (گوپاموی، ۱۳۸۷: ۶۱۵) و شگفت اینکه شعاع شیرازی حتی به ساعت تولدش نیز اشاره می‌کند که «در روز شنبه، یازدهم ذی‌قعدة الحرام سنه یک‌هزار و دویست و هشتاد و نه، یک ساعت قبل از ظهر در دارالعلم شیراز مسرت‌طراز» (شعاع شیرازی، ۱۳۸۰: ۵۳۵) بوده است.

بررسی‌ها نشان می‌دهد بسیاری از تذکره‌نویسان، ترجمه خود را مفصل‌تر از سایر تراجم تذکره‌شان آورده‌اند؛ مثلاً شخصی چون محمود میرزا قاجار (۱۳۹۴: ۲۶) در *بیان‌المحمود* (نگارش ۱۲۴۰ق)، در مقدمه با صفت «نیازمند [درگاه] حضرت ملک جبار» شروع کرده و توضیحاتی از خود و اثرش آورده است و علاوه بر آن، ذکر احوال خود را به روایت اول‌شخص، در خلال سایر تراجم و اولین نفر از حرف میم، نیز آورده (همان: ۵۳-۵۲) و نمونه اشعارش را نیز در متن تذکره ذکر کرده است. همچنین نواب صدیق نیز در *شمع‌انجمن* (۱۲۹۲ق)، شرح حال خود را مفصل‌تر از دیگران نوشته است. وی ترجمه خود را در متن تذکره و ذیل حرف نون آورده است. البته به همین بسنده نکرده و ضمن متن سایر تراجم نیز به بهانه‌های مختلف به مواردی درباره خودش اشاره می‌کند؛ مثلاً ذیل نام آورده، وی را استاد خویش خوانده است (نواب بهادر، ۱۳۸۶: ۴۲) و نیز با شوق از دوستی و هم‌مشریبی با غالب، حسرتی و ... یاد می‌کند (همان: ۱۹، ۵۱۷، ۲۰۵).

اطلاعات هر شخص درباره زندگی و احوال خودش بیشتر از داده‌هایی است که از شرح احوال سایرین دارد؛ این نکته‌ای است که این ترجمه‌ها را با احتوا بر جزئیات بیشتر و اشاره صادقانه به احساسات و ویژگی‌های درونی نویسنده، به

ویژگی‌های اتوبیوگرافی جدید نزدیک‌تر کرده است؛ از جمله:

در گذشته اشاره به نسب مادری چندان مرسوم نبوده و دربارهٔ تذکره‌نویسان نیز خیلی به‌ندرت دیده شده است؛ اما در پی تحولات دورهٔ قاجار، توجه به جزئیاتی چون نسبت مادری، در تذکره‌ها مرسوم شد (جدول ۱). البته در این دوره، اشاره به حسب و نسب مادری نه از باب تکمیل شرح حال و جامعیت تذکره، بلکه معمولاً به دلیل نازش به نسب مادری بوده است. شعاع شیرازی ترجمهٔ خودش را به انگیزهٔ تبرئهٔ جد پدری و معرفی نسب پدری و مادری خود نقل کرده است. ابتدا به صیغهٔ غایب، از خود گفتن را آغاز کرده است: «او را محمدحسین نام است و مرحمت‌پناه حاجی ابوالحسن باب کرام. والد آن مرحوم آقامحمدابراهیم است...» (شعاع شیرازی، ۱۳۸۰: ۵۳۵)، سپس در چندین سطر، از جد پدری و خدمت‌های وی به آغامحمدخان نوشته و به جانبداری و تبرئهٔ او پرداخته است؛ بعد به تهمت غرض‌ورزان و از چشم شاه افتادن و سفر به عتبات و زندگی و مرگ وی اشاره کرده است. در پایان، با عبارت «نسبم این بود و حسبم به طرز اختصار این چنین:» (همان) سخن را دربارهٔ مادرش و خودش ادامه می‌دهد و از اینجا، با عبارت «من بنده»، به صیغهٔ اول‌شخص، از تولد و کودکی‌اش و شور و شوق کسب علم و سخنوری و... می‌نویسد.

مؤلف سخنوران چشم‌دیده (۱۳۳۲ق) نیز ابتدا از نسب خود می‌گوید که با چندین واسطه به فردوسی طوسی می‌رسد، سپس از مهاجرت جدش و فضایل مادرش می‌نویسد و دربارهٔ واقعهٔ فوت وی حکایت عجیبی نقل می‌کند. مادر او فارسی‌زبان بوده و طبع شعر داشته است. وی به تفصیل از ماجرای دعای مادرش در کنار تخت پدر مریضش، می‌نویسد و درخواست مادر را پیش مرگی خودش و سلامتی پدر بیان می‌کند؛ بعد از آن هم، مشروح به بیان کیفیت تحصیلات و سیر و سیاحت‌ها و تألیفاتش می‌پردازد و از استادان خود در تصوف، شعر فارسی، شعر ریخته و... به نیکی یاد می‌کند (ترکی قلندر، ۱۳۳۲: ۲۵-۳۲). مؤلف انجمن ناصری نیز در اوایل خودنوشت کوتاه خود، جد مادری‌اش را از «وزرای مؤتمن و امنای ممتحن» (مدایح‌نگار، ۱۳۶۳: ۴۸۱) معرفی می‌کند که مغضوب امیرکبیر شده و به آذربایجان تبعید شده است و ماجرای خلاصی وی را شرح می‌دهد.

صفا زواره‌ای در انجمن روشن (نگارش ۱۲۶۸ق)، شرح حال خودش را به حالت درد دل اعتراف‌گونه‌ای تدوین کرده است. به‌ویژه آنجا که از سبک‌سری‌های جوانی نوشته است، صفای خاصی دارد (گلچین معانی، ۱۳۶۳: ۷۰/۱) ^۴. دیوان‌بگویی نیز هرچند به صراحت شکایتی نکرده است، از آنچه در خودنوشت حدیقه‌الشعرا از احساسات درونی خود نوشته، برمی‌آید که از شغل خود رضایت نداشته است:

«...پس از آن فرمود که اما نوکری، مسلماً در آن امر، خسران دنیا و آخرت است و اگر در هزاران از آنها یکی نجات یابد، خیلی نادر و عجب [است] و نمی‌دانست که عاقبت، تقدیر مرا گرفتار نوکری خواهد کرد. خسرالدنیا و الآخره خواهم شد» (دیوان‌بگویی، ۱۳۶۴: ۵).

ذکر حالات درونی مؤلف که از پایه‌های اتوبیوگرافی جدید است، در خودنوشت‌های دورهٔ قاجار نمود بارزی دارد. خاتمهٔ مرآت‌الفصاحه (۱۳۱۶ق)، حسب حال مختصر مؤلف است. با این حال مفید شیرازی (متخلص به داور) در این قسمت، پس از معرفی نام و نسب و معلومات و تصانیف خود، در چندین سطر، مدارج و تحصیلات معنوی‌اش را ذکر کرده و به شرح منویات درونی، خواب‌های صادقه، ریاضت‌ها، مناعت طبع و اسراردانی‌اش پرداخته است (داور شیرازی، ۱۳۷۱: ۲-۱) ^۵.

همچنین قلم مؤلف مخزن‌الغرائب (۱۲۱۸ق)، در بیان حال، عاطفی و صمیمانه است. ترجمهٔ خودنوشت احمدعلی‌خان در دیباچهٔ مخزن‌الغرائب با عبارت «اما بعد، چنین گوید بنده احمدعلی...» (هاشمی سندیلوی، ۱۳۷۱: ۵) شروع می‌شود و با صیغهٔ اول‌شخص ادامه می‌یابد. وی بعد از ذکر نام و نسب خود، توضیح می‌دهد که از سن سیزده چهارده سالگی تاکنون (۵۴

سالگی)، وقت صرف شعر و غزل کرده و از مطالعه دواین شعرا فروگذار نکرده است. پس از آن حتی صادقانه از کاستی‌ها می‌نویسد؛ اینکه چون فارسی نمی‌دانسته و از زبان‌دانان کسب فیض نکرده، «تلذذ به عدم بضاعت، نوعی که باید و شاید، به کام جان نمی‌رسید» (همان: ۶) تا اینکه از گردش روزگار، خدمت نجف‌خان بهادر غالب جنگ معرفی می‌شود و بعد از آن روزگار رو به رونق می‌رود.

هاشمی سندیلوی، از ذکر وقایع زمان نیز فروگذار نکرده و مثلاً در توصیف اینکه «بعد انتقال نواب موصوف غفران‌پناه (ذوالفقارالدوله)، اختلال کلی در اوضاع اکابر و اصاغر و اهالی و موالی حضرت دهلی» (همان: ۸) راه یافته بود، در چندین سطر توضیح می‌دهد. علاوه بر آن، وی در متن تذکره نیز از تخلص خود (خادم) نوشته و به شکسته‌نفسی پرداخته است. همان‌طور که ملاحظه می‌شود، در این دوره کم‌کم ذکر وقایع، جزئیات، ویژگی‌های فردی، احساسات و ... به ترجمه‌های خودنوشت تذکره‌ها راه یافت و تا پرداختن به مسائل شخصی و حتی عادات و اشتباهات شخص پیش رفت. غلام همدانی با تأثر، از جزئیاتی چون «نم‌زدگی باران» و «کرم‌خوردگی «یک‌دو صد قصیده نعت» می‌نویسد و از نقص‌هایی چون «عربی‌دان نبودن» و «ناآشنایی علم عروض و قافیه» و کیفیت رفع آنها جزئیاتی بیان می‌کند و اقرار می‌کند که قصد داشته در این کتاب (ریاض‌الفصحا) اشعار عربی بنویسد؛ اما به جهت ناآشنایی کافی با این زبان، «به نهیب عقل»، منصرف شده است (مصحفی همدانی، ۱۳۳۷: ۲۹۰-۲۸۶). ذکر حالات درونی مؤلف، بیان صادقانه، پرداختن به جزئیات، اشاره به مآو‌ع اجتماعی و سیاسی درباره مؤلف و نشر عاطفی و روان، از بارقه‌های اتوبیوگرافی نوین در خودنوشته‌های تذکره‌های این دوره است؛ روشی که در گذشته معمول نبوده است.

قدرت گویاموی در ثبت احوال خودش، به مواردی چون نسب خانوادگی و انتقال اجدادش از بلاد عرب و ساکن شدن در هند، اسم، نسب، تحصیلات و استادان خود، چگونگی ورود به حوزه شعر و شاعری، سلسله نقشبندیه، مدح شاهان و درباریان و ... با جزئیات اشاره می‌کند (گویاموی، ۱۳۸۷: ۶۱۵).

خان اعظم در گلزار اعظم (۱۲۶۹-۱۲۶۷ق) بعد از ذکر تخلص، از نسب خود گفته و نسبت پدری‌اش را با سی‌ودو واسطه به خلیفه دوم و نسبت مادری‌اش را با بیست‌وشش واسطه به سیدالشهدا (ع) رسانده است. برخلاف اکثر تذکره‌نویسان، خان اعظم نه تنها به تاریخ تولد، به ساعت تولد خود نیز اشاره کرده است: «ساعت ده روز چهارشنبه بیست‌ونهم ذی‌الحجه سنه ۱۲۳۱ ...» (بهادر جنگ، ۱۳۷۲: ۶۳). مؤلف گلزار اعظم سپس از درس و استادانش می‌گوید و اینکه عربی و فارسی را به نیکویی مشق می‌کرده است و بارها برتری خود را بر همگان، با سرودن غزل‌طرحی مجالس مشاعره در یکی دو ساعت نمایانده است و ...:

«... اشهب خامه‌ام در تنگ‌زمین شعر، کمال جولانی دارد و میدان غزل‌طرحی در یک دو ساعت طی می‌سازد ... ذهن مستقیم من به اندک تأمل ادراک مضمون دشوار می‌نماید و طبع سلیم من در میان صواب و خطا تفرقه می‌کند ...» (همان: ۶۶).
مؤلف مآثرالبقریه (۱۲۴۵ق) نیز از جمله کسانی است که ترجمه نسبتاً مفصلی از خودش آورده است. وی وجه نام‌گذاری نسب خود (طباطبایی)، ساعت و تاریخ ولادت و مولد خود، تخلص، تحصیلات و استادان، ازدواج، سفرهایش و ... را در خودنگاری‌اش ذکر کرده است. علاوه بر اینها، درباره مسائل اجتماعی و جریانات تاریخی زمان مؤلف (از جمله وقف مسجدی در زواره و ماجرای برگرداندن مجدد موقوفات و نیز هجوگویی بدخواهان و ...) نیز اطلاعات مناسبی از این خودنوشت دریافت می‌شود (وفا زواره‌ای، ۱۳۸۵: ۳۱۲-۲۹۶).

جدول ۱: محتوای مندرج در تراجم خودنوشت برخی تذکره‌های دوره قاجار، به تفکیک موضوع

نام تذکره	اشاره به نسبت پدری	اشاره به نسبت مادری	اشاره به مولد	ذکر زمان تولد	معرفی تألیفات دیگر نویسنده	ذکر تحصیلات (یادکرد اساتید)	معرفی خانواده یا شاگردان یا...	سایر موارد...	مأخذ
سفینه هندی	«بهگون داس» هندی تخلص بن هرنیس...»	«پدرِ مادرِ خود، لاله رام غلام...»	«در صیدپور عملی سبک، به خانه پدرِ مادرِ خود»	«صبی» جوان بخت تاریخ تولد است	دو دیوان، حدیقه هندی، سلسله المحبه،... سهارنپوری...	صرف و نحو در خدمت مولوی سید یوسف سهارنپوری...	«عم کلان خود، بلاقی داس که...»	معرفی تخلص‌ها، مشاغل و مناصب خود و...	(هندی، ۱۳۷۷ق: ۲۵۹-۲۴۱)
ریاض الفصحا	به مجمع الفوائد ارجاع داده است.	-	-	غیر مستقیم: «سنه عمرم تا الی الیوم قریب به هشتاد...»	تذکره فارسی و هندی، خلاصه العروض، مفیدالشعرا...	«طبیعی و الهی و ریاضی از مولوی مستقیم سنگه»، مظهرعلی...	«مولوی محمد شاگرد خود که...»	از بین رفتن مسوده‌هایش، تحصیل عربی و عروض و...	(مصحفی همدانی، ۱۲۳۷ق: ۲۹۰-۲۸۶)
تذکره دلگشا	«اجداد حقیر که اباً عن جد از زمرة...»	-	«دارالعلم شیراز جنت طراز»	-	دیوان، شرحی بر سی فصل خواجه نصیر...	به قدرالحال کسب کمال و علوم ..	-	انتقال اجدادش به شیراز، ذکر سفرها و مناصب خود...	(نواب شیرازی، ۱۳۷۱: ۷۱۰-۷۰۷)
بین‌المحمود	«نهال قامت در باغ شهی پرورش یافته»	-	-	-	هفتاد هزار بیت تألیف و تصنیف... حاصل و...»	«با عمر اندک، بحمدالله که کمال بسپارم چاکران»	آقا محمدتقی سپهر از صادق‌ترین چاکران	شکایت از روزگار، طلب انصاف از خوانندگان و...	(محمود میرزا قاجار، ۱۳۹۴: ۵۳-۵۲)
نتایج الافکار	«نسبش بیست و سه واسطه به قاسم بن محمد بن...»	-	«گوپامو من متعلقات دارالحکومت لکهنو»	«در سنه تسع و تسعین و ماه و الف»	-	تلمذ جناب خوشدل، نصرالدین سعدی و...	-	نقل اسلافش از بلاد عرب به هند، مناصب اجدادش و...	(گوپا موی، ۱۳۸۷: ۶۱۶-۶۱۴)
گلزار اعظم	«نسبت آبایی من به سی و دو واسطه به...»	«نهال نسبتم از جانب ام، که صبیّه رضیه...»	-	«به ده ساعت روز چهارشنبه بیست و نهم...»	«به ترتیب» دیوان مختصر، برابر دیوان مظهر...»	حافظ محمد مکی و پسرش، غلام محیی الدین و...	«عم حقیقی من، نواب من، نواب عظیم جاه و...»	ذکر رؤسای الکای کرناتک، تحصیلات و مدارج خود و...	(بهادر جنگ، ۱۲۷۲: ۱۰۹-۶۲)

مجموع النصحا	«رضاقلی المتخلص به هدایت بن هادی...»	-	«در شهر طهران»	«پانزدهم محرم الحرام سنه ۱۲۱۵»	تاریخ روضه الصفا، گلستان ارم، ریاض العارفین و...	«در خدمت ابوی مقام محمدمهدی خان... متوقف بودم و تحصیل...»	معرفی مناصب پدر و مناصب و القاب خود، تغییر تخلص...	(هدایت، ۱۳۴۰: ۱۲۱۱- (۱۲۰۹)
حدیقه الشعرا	«احمد بن ابوالحسن بن غلامحسین این...»	-	-	غیرمستقیم: «در سن نه سالگی که سال...»	اخبار الیزد، نخبه المصیبات احمدی	مراسلات و مکاتبات و... (تشویق استاد حسینقلی خان)	ذکر عقاید جدش و علائق، سفرها و مشاغل خود...	(دیوان بیگی، ۱۳۶۴: ۹- (۴)
انجمن ناصری	«از طرف پدر، خلف میرزا مهدی خان...»	«برادر خوش آداب خود میرزا آقاسی مهندس...»	-	-	-	یادگیری مبادی عربی، ذیل توجه عم خود...»	ذکر سفرها، مشاغل و...»	(مدایح نگار، ۱۳۶۳: ۴۸۳- (۴۸۱)
مرآت النصاحه	«مفید شیرازی ابن میرزا محمدنبن ابن میرزا محمدکاظم این...»	«فرزند عزیز، شیخ عبدالحی الملقب به...»	-	«مقارن صبح صادق در ماه ربیع الاول در حدود سنه...»	دیوان اشعار و... فارسی، صرف و نحو، معانی و بیان و...»	لغت عربی و فارسی، صرف و نحو، معانی و بیان و...»	ذکر سفرها، ریاضتها و اسرارانی و...»	(داور شیرازی، ۱۳۷۱: ۲- (۱)
شعاعیه	«والد آن مرحوم، آقا محمدابراهیم است که...»	-	«در دارالعلم شیراز مسرت‌طرا»	«در روز شنبه یازدهم ذیقعدالحرام سنه...»	-	پدرش از هفت سالگی او را به معلم سپرد...»	معرفی پدر، وجه تخلص و...»	(شعاع شیرازی، ۱۳۸۰: ۵۳۶- (۵۳۵)
سخنوران چشم‌دیده	جد «آبادان» نام و سلسله نسب...»	-	-	-	در فارسی فرخ‌نامه، گلشن معنی، مثنوی گلزار و...»	امام‌بخش صهبایی، ناطق مکرانی (در شعر فارسی) و...»	ذکر آثار و استادان، انتقال جدش از هرات به لاهور و...»	(ترکی قلندر، ۱۳۳۲: ۲۵- (۳۲)

شکسته‌نفسی و تعارفات

یکی از معضلات تراجم خودنوشت تذکره‌ها و حتی اتوبیوگرافی در انواع جدید آن، شکسته‌نفسی و تعارف است؛ خصلت‌هایی که معمولاً در تمامی اعصار در ایرانیان وجود داشته است. البته جلوه این خصیصه در ترجمه‌های خودنوشت تذکره‌های دوره قاجار نیز به‌ویژه در بخش توصیف اشعار نویسنده و شاعری وی تا حدودی دیده می‌شود؛ برای مثال در دوره بررسی شده:

نواب که در شاعری دستی قوی داشت و مؤسس اولین انجمن ادبی در شیراز بود (نواب شیرازی، ۱۳۷۱: ۴۲)، در احوال خود در دلگشا (۱۲۴۰-۱۲۳۷ق) می‌نویسد: «شعری چند از افکار خام خود را در این نامه ثبت نمودم که به طفیل دیگریاران

در او نظر کنند؛ چه گل را از خار چاره و آتش را از دود کناره نیست...» (همان: ۷۱۰).

همچنین رضاقلی خان هدایت که مقام امیرالشعرايي داشته است، در *ریاض‌العاریفین* (۱۲۶۰ق)، درباره خود می‌نویسد: «...به مضمون این لطیفه که هر کس خویش را بهتر شناسد، فرزانه گفتش قولى و دیوانه خواندش اولی ست... طبعش چون طمعش خام و گفتارش چون کردارش ناتمام. تخلصش هدایت و رسمش به خلاف اسمش غویت...» (هدایت، بی‌تا: ۶۰۲). صبا لکهنوی پا از این تعارفات فراتر گذاشته و حتی در همان آغاز خودنوشت خود در روز روشن (۱۲۹۷ق)، خود را به سرزنش می‌گیرد؛ چنانکه از اول‌شخص به غیر آن التفات می‌کند:

«شرم باد از این تخلص، که «صبا» گشاینده دل‌های حزین است و شوریده نوایم شوراننده خاطر آرامش‌گزین. با این همه، خودسری‌اش بین که خویشتن را از شیرین‌نوایان می‌شمارد و به این هم بس نکرده، هوسی می‌پزد که در بزم شکرشکنان بلبل‌نوا قدمی گذارد...» (صبا لکهنوی، ۱۳۴۳: ۴۶۴).

گاهی هم تذکره‌نویسان به عمد اشعار یا شرح حال خودشان را در لابه‌لای تراجم و اشعار دیگران می‌گنجانند؛ شاید به این دلیل که به جهت اخلاقی، «از خود گفتن» به طور صریح را پسندیده نمی‌دانستند یا اینکه خفقان و شرایط نامناسب سیاسی یا فرهنگی، محافظه‌کاری و ملاحظه‌کاری را می‌طلبد است. به خصوص که نویسندگان، اغلب از رجال و بزرگان و منسوبین دربار بوده‌اند و مبرهن است که ایشان از شرایط خفقان بیشتر بیم داشته‌اند. ناگفته نماند که در اکثر تذکره‌ها مؤلف معمولاً در دیباچه یا قسمت سبب تألیف، به مواردی اشاره می‌کند که مکمل ترجمه خودنوشت است؛ مواردی چون: سپاسگزاری از ولی نعمتان و استادان، اشاره به مشاغل دیوانی و... همچنین مؤلفان تذکره‌های عصری نیز با ذکر خاطرات، سفرها و معاشرت‌های خود با صاحبان تراجم تذکره‌شان، به قسمی از شرح حال خود به طور ضمنی اشاره کرده‌اند. تمام اینها شگردهایی بوده است که تدوین‌کنندگان تذکره‌ها برای گریز از مستقیم‌نویسی به کار گرفته‌اند. با کمی تأمل، از این قسمت‌ها نیز اطلاعات درخوری به دست می‌آید.

علاوه بر اینها، همین که در ادب گذشته، ذکر خودنوشت‌ها از زاویه دیدِ راوی سوم شخص، بسامد زیادی دارد، خود دلیل دیگری است بر اینکه نویسندگان آنها اهل تعارف بوده و «من گفتن» را مذموم می‌شمرده‌اند.

در دوره قاجار در کنار این گروه که به سنت معهود، از خودگفتن را صحیح ندانسته و به تعارف و شکسته‌نفسی گرایش داشتند، تذکره‌نویسانی ترجمه خود را با افتخار و تبختر در تذکره‌شان (و حتی در تک‌تک تألیفاتشان) ثبت کرده‌اند؛ مثلاً محمدغوث خان بهادر در *گلزار اعظم* (۱۲۶۹-۱۲۶۷ق)، از زاویه دید اول‌شخص ترجمه خود را نگاشته و با «اعظم» (تخلص وی) شروع کرده است که همین جمله اول شش سطر امتداد یافته است.

مؤلف *ریاض‌الفصحا* (۱۲۳۶-۱۲۲۱ق) نیز می‌نویسد: «من که شیخ غلام همدانی مصحفی تخلصم، احوال حسب و نسبم از کتاب *مجمع‌الفوائد* معلوم نمای. چون پیش از این تذکره فارسی و هندی جمع کرده‌ام...» (مصحفی همدانی، ۱۲۳۷: ۲۸۶). همان‌طور که مشخص است، وی برخلاف اکثر تذکره‌نگاران، اهل شکسته‌نفسی و تعارف نیست و ضمن نازش به حسب و نسبش، تألیفاتش را (گویا از بیم سرقت و انتحال) نیز یادآوری می‌کند. او بلافاصله به مراتب تحصیلاتش می‌پردازد و از استادان خود و کتاب‌هایی که خوانده، یک‌یک یاد می‌کند. به‌ویژه از آموختن زبان عربی و صرف و نحو آن بسیار خرسند است: «... به عربیت و تفاسیر قرآن مجید مایه به هم رسانیدم که تصنیف دیوان عربی را اراده می‌کردم، نیز صورت می‌بست...» (همان).

در دوره قاجار، دربار و به‌ویژه فتحعلی‌شاه (خاقان) حامی شعر و ادب بوده‌اند و بیشتر اولاد و احفاد وی شاعر و نویسنده و به‌ویژه تذکره‌نویس و صاحب تألیفات فراوان بوده‌اند. این گروه، عمده کسانی بودند که ترجمه‌های خودنوشت مفصلی در تذکره‌هایشان نگاشته‌اند و در ترجمه‌های خود با غرور، به‌ویژه از اصل و نسب خود یاد کرده‌اند و نسب خود را تا چندین مرتبه برشمرده‌اند و معمولاً پس از آن از تحصیلات و گاهی استادان خود یاد کرده‌اند. البته قابل توجه اینک هم ایشان معمولاً

درباره کمالات ادبی و شم شعسرایی خود جانب ادب و حتی تعارف را گرفته و فروتنی دارند. در این میان، مؤلف بیان/المحمود هرچند با ذکر اینکه «محروم‌تر از آنم که شرح دهم، بیکارتر از آنم که به بیان آورم...» (محمودمیرزا قاجار، ۱۳۹۴: ۵۲)، در بیش از ده سطر به شکایت از جور فلک و نکوهش بخت خویش پرداخته است؛ اما بعد از آن می‌نویسد:

«چون نقش این جهان شائبه‌ای است از بی‌اعتباری، کوفته‌خاطر نباید بود از مکاره دوران و حوادث زمان، خاصه بر این مستغرق بحر ناتوانی و در دریای معانی؛ چرا که دو نعمتم موجود است و به هر یکم شکری لازم و به هر شکری هزار مفاخرت واجب. یکی آنکه نهال قامتم در باغ شهی پرورش یافته ... دیگر آنکه دولتی میسر است ...» (همان: ۵۳-۵۲) و با اغراق، از خود و کمالاتش می‌نویسد و با غرور از تألیفات و زبان‌دانی‌اش تعریف می‌کند.

جایگاه ترجمه مؤلف، در ساختار تذکره‌ها

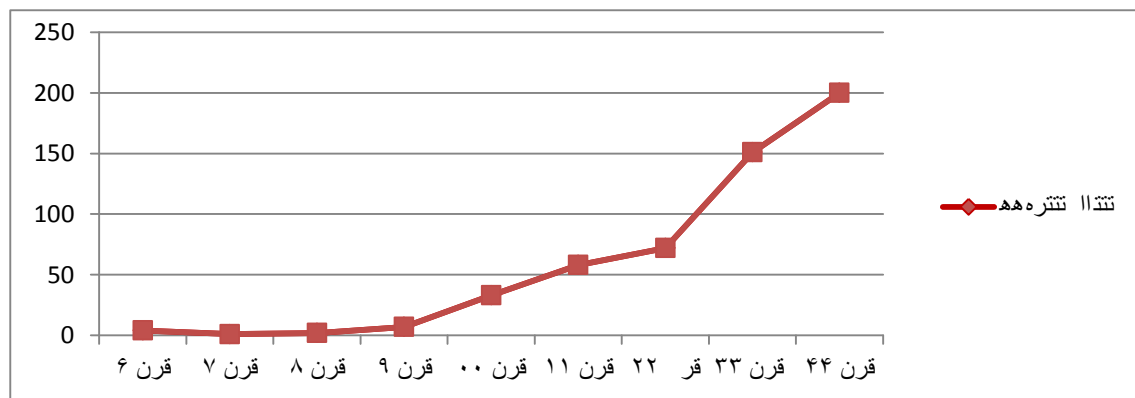
تدوین‌کنندگان تذکره‌ها اغلب بخشی را به ثبت شرح حال خود اختصاص داده‌اند که البته جایگاه این بخش در تذکره‌های مختلف فرق می‌کند؛ گاهی پس از مقدمه و قبل از تراجم سایرین و گاه در خاتمه کتاب قرار می‌گیرد. برخی تذکره‌نویسان نیز بخش مربوط به بیوگرافی خود را در متن و همچون دیگر شاعران، معمولاً در بخش بندی الفبایی تذکره و ذیل حرف مربوط گنجانده‌اند. در این قسمت، جایگاه خودنگاری مؤلف در ساختار تذکره‌های دوره قاجار، بررسی شده است. این بررسی، نه فقط به منظور تحلیل ساختاری تذکره‌ها، بیشتر به منظور پی بردن به اهمیت این بخش از نظر مؤلفان انجام شد. نتایج نشان می‌دهد در دوره قاجار برخی از مؤلفانی که ترجمه خود را در تذکره‌شان آورده‌اند، ترجیح داده‌اند که این بخش همانند سایر تراجم در متن تذکره (و عموماً همان ردیف الفبایی معمول تذکره) قرار بگیرد. این نکته نشان می‌دهد در این دوره هم هنوز تعارف و غیرمستقیم‌نویسی وجود دارد؛ با این حال، تعداد افرادی که بخشی مجزا (در انتها یا ابتدای تذکره) را به ترجمه خویش اختصاص داده‌اند، چشمگیر است.

نظری بر فهرست تذکره‌های فارسی در طول حدود چند قرن تذکره‌نویسی فارسی (از مناقب‌الشعر/ در اوایل قرن ششم هجری تا دوره معاصر)، روندی رو به افزایش آن را نشان می‌دهد (اصیل، ۱۳۸۶: ۳۲۹):

جدول ۲: شمار تذکره‌ها به تفکیک قرن تألیف آنها

قرن مدنظر	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴
تعداد تذکره‌ها	۴	۱	۲	۷	۳۳	۵۸	۷۲	۱۵۱	۲۰۰

نمودار ۱: نسبت فراوانی تذکره‌ها به گذشت زمان (قرن ۶ تا ۱۴ هجری)

به طوری که مشاهده می‌شود «تعدادشان تا قرن چهاردهم از پانصد هم گذشته است» (خاتمی، ۱۳۷۳: ۶۴/۲). تذکره‌نویسی فارسی بعد از دوره صفویه رونق گرفت؛ به طوری که در عصر قاجار تذکره‌نویسی یکی از اشتغالات فکری این دوره تلقی می‌شد. پادشاهان به این امر علاقه و اهتمام ویژه‌ای داشتند و فضلا و نویسندگان را مأمور تألیف تذکره می‌کردند. شاهزادگان قاجاری نیز به نگارش تذکره رغبت داشتند. این عوامل (و نیز گسترش صنعت چاپ و ...) موجب می‌شود که از قرن ۱۲ به ۱۳، جهش بزرگی را در نمودار شمار تذکره‌ها شاهد باشیم.

پژوهش در زمینه تذکره‌ها و دستیابی به نظریه منسجم، به‌ویژه در دوره‌های شلوغ و متنوع صفویه و قاجار بسیار دشوار است. در بررسی تذکره‌ها، بهترین شیوه ممکن آن است که نمونه‌های اعلا و معیارمند را بستر اصلی پژوهش قرار دهیم و نمونه‌های ضعیف‌تر را در حکم قراین و گاه بسط دامنه موضوع برسنجیم (شفیعیون، ۱۳۹۳: ۸۶). در این جستار، دوره قاجار (۱۳۴۴-۱۲۱۰ق) به بخش‌های ده‌ساله تقسیم شد و در هر یک از این بازه‌های زمانی یکی از تذکره‌های شاخص و معیار گزینش شد.^۶

جدول ۳: گزینش تذکره‌های بررسی شده

بازه زمانی مدنظر	۱۲۱۹- ۱۲۱۰	۱۲۲۹-۱۲۲۰	۱۲۳۹- ۱۲۳۰	۱۲۴۹- ۱۲۴۰	۱۲۵۹- ۱۲۵۰	۱۲۶۹- ۱۲۶۰	۱۲۷۹- ۱۲۷۰
تذکره انتخاب شده	سفینه هندی (۱۲۱۹ق)	ریاض الفصحا (۱۲۳۶- ۱۲۲۱ق)	دلگشا (۱۲۴۰- ۱۲۳۷ق)	بیان‌المحمود (۱۲۴۰ق)	نتایج‌الافکار (۱۲۵۱ق)	گلزار اعظم (۱۲۶۹- ۱۲۶۷ق)	شبستان (۱۲۷۷ق)

بازه زمانی مدنظر	۱۲۸۹-۱۲۸۰	۱۲۹۹-۱۲۹۰	۱۳۰۹-۱۳۰۰	۱۳۱۹-۱۳۱۰	۱۳۲۹-۱۳۲۰	۱۳۴۴-۱۳۳۰
تذکره انتخاب شده	مجمع‌الفصحا (۱۲۸۴ق)	حدیقه‌الشعرا (۱۲۹۶ق)	انجمن ناصری (اوایل قرن ۱۴)	مرآت‌الفصاحه (۱۳۱۶ق)	شعاعیه (۱۳۲۱- ۱۳۲۰ق)	سخنوران چشم‌دیده (۱۳۳۲ق)

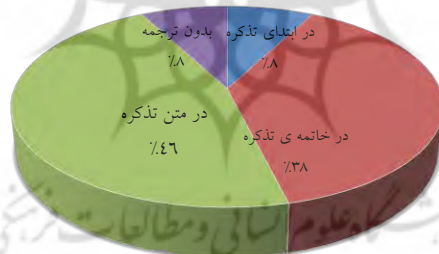
سپس محل ترجمه مؤلف در این تذکره‌ها (و تذکره‌های دیگری از این دوره برای ذکر قراین بیشتر) بررسی شد: قدرت گوپاموی (علاوه بر توضیحاتی در مقدمه)، شرح حال خود را در متن کتابش، در ردیف سایر شاعران و ذیل حرف «قاف»، در ردیف آخرین تراجم این گروه آورده است (گوپاموی، ۱۳۸۷: ۶۱۴). وفا زواره‌ای نیز در مآثرالباقریه، خاتمه را به «شرح حالات و ذکر مقالات مؤلف» (وفا زواره‌ای، ۱۳۸۵: ۲۹۶) اختصاص داده است^۷ و مواردی از این قبیل.

البته در این دوره، تذکره‌های بدون ترجمه مؤلف هم تألیف شده‌اند. از جمله تذکره شبستان (۱۲۷۷ق) که به دو هنگامه تقسیم شده و در هنگامه دوم، بخشی با عنوان «آستانه» (آخرین قسمت کتاب) به مؤلف اختصاص یافته است؛ اما این قسمت ترجمه ندارد و از «خودنوشتی» مفید و مستقیم که می‌توانست در این بخش قرار گیرد و «خواننده را از دیگر نوشته‌ها بی‌نیاز کند، نشانی نیست» (مدرسی یزدی، ۱۳۷۹: چهارده).

جدول ۴: بررسی جایگاه ترجمه خودنوشت در ساختار تذکره‌های دوره قاجار

ردیف	در ابتدای تذکره	در خاتمه تذکره	در متن تذکره (عموماً در بخش بندی الفبایی)	تذکره‌های بدون ترجمه خودنوشت
۱	حدیقه الشعراء ^۱ (۱۲۹۶ق) از سیداحمد دیوان بیگی	مرآت الفصاحه (۱۳۱۶ق) از مفید شیرازی	سفینه هندی (۱۲۱۹ق) از بهگوان داس هندی (ذیل ه-۹)	شهبستان (۱۲۷۷ق) (ذیل عنوان «آستانه» فقط اشعار مؤلف است)
۲		شعاعیه (۱۳۲۱-۱۳۲۰ق) از شعاع شیرازی	ریاض الفصحا (۱۲۳۶-۱۲۲۱ق) از غلام مصطفی همدانی	
۳		مجمع الفصحا (۱۲۸۴ق) از رضاقلی خان هدایت	بیان المحمود (۱۲۴۰ق) از محمود میرزا قاجار ذیل میم و نیز در مقدمه	
۴		دلگشا (۱۲۴۰-۱۲۳۷ق) از نواب شیرازی	نتایج الافکار (۱۲۵۸ق) از قدرت گوپاموی (ذیل ق در ردیف الفبایی)	
۵		انجمن ناصری (اوایل قرن ۱۴)	گلزار اعظم (۱۲۶۹-۱۲۶۷ق) از محمدغوث خان بهادر	
۶			سخنوران چشم دیده (۱۳۳۲ق) از ترکی قلندر (ذیل ت در ردیف الفبایی)	

نمودار ۲: بررسی جایگاه ترجمه خودنوشت در ساختار تذکره‌های دوره قاجار

اشعار مندرج در تراجم خودنوشت تذکره‌های این دوره

همان‌طور که ذکر شد، یکی از مهم‌ترین انگیزه‌های مؤلفان تذکره‌ها، شهرت و ثبت اشعار خودشان بوده است. اگر این موضوع را با این نکته که تذکره‌نویسان کلیه اشعار و دیوان‌های خود را در دست داشته‌اند، کنار هم بگذاریم، اختصاص صفحات زیادی از هر تذکره را به درج اشعار نویسنده پذیرفتنی می‌یابیم.

مؤلف شمع/انجمن (۱۲۹۲ق) حدود شش صفحه را به ذکر انواع شعر از خود اختصاص داده است «تا نگویند که از گهرهای شاهوار دیگران انبارها فراهم آورده و داد شعرفهمی و سخن‌سنجی داده و از خود حرف موزونی بر زبان خامه و بیان نامه نگذارد...» (نواب بهادر، ۱۳۸۶: ۷۴۲).

بیشتر تذکره‌نویسان تا حدودی شمع شعری داشته‌اند؛ در این میان عده‌ای بیشتر اهل ذوق بوده و تخصصی‌تر شعر می‌سرودند. پس دور از ذهن نیست که کسانی که شاعر بوده و دیوان‌ها و تألیفات منظوم (و منثور) بسیاری داشته‌اند، در ترجمه خود اشعار بیشتری را نقل کنند. این گروه معمولاً هنر شعرشناسی خود را حتی در متن تذکره، در نقد و بررسی و

تصحیح و تکمیل اشعار دیگران به کار گرفته‌اند یا اینکه اشعار خود را برای شاهدمثال در مقدمه یا رساله‌های تذکره‌شان ثبت کرده‌اند و به این ترتیب اشعار خود را در لابه‌لای اشعار دیگران گنجانده‌اند.^{۱۰} گوپاموی که در انواع شعر طبع‌آزمایی کرده، ۶۲ بیت را ذیل شرح حال خود آورده است (گوپاموی، ۱۳۸۷: ۱۸-۱۶) و مؤلف گلزار اعظم (۱۲۶۹-۱۲۶۷ق)، نیز اشعار خود را مفصل‌تر از سایرین و در چهارده صفحه آورده و حتی ذیل اشعار شعرای دیگر (از جمله: قدرت، مهربان، ماجد، والا و...) هم از شعرهای خود نقل کرده است (بهادر جنگ، ۱۲۷۲: ۱۰۹-۹۵).

محمدابراهیم خلیل تنوی در تکمله مقالات الشعرا (۱۳۰۸ق)، به بهانه‌های مختلف، اشعار خود را از همه بیشتر (حدود دویست بیت) نقل کرده است. وی ابتدا مسکین تخلص می‌کرد، اما چندی بعد در نتیجه توصیه‌های بعضی از دوستان خود و به مناسبت اسم خود، «خلیل» تخلص کرد. در تکمله، مؤلف ذیل تخلص «خلیل» (خلیل تنوی، ۱۹۵۸: ۱۶۷) در ردیف خ، در ۱۹ صفحه، منتخب اشعار خود را از «دیوان خلیل»، و ذیل تخلص «مسکین» -در ردیف م- در یک و نیم صفحه، سه غزل از «دیوان مسکین» خود آورده است (همان: ۵۶۱-۵۶۰). همچنین شرح وفات پسر جوان مرگ خود را خیلی مفصل آورده و قطعه‌های تاریخ فوت، مخمس، مثنوی‌ها، رباعیات و تکبیتی‌هایی را که در ماتم پسرش سروده، به تفصیل نقل کرده است (همان: ۱۵۲-۱۲۷). علاوه بر اینکه در ذیل نام بعضی شعرا، اشعاری را که خود در جواب آنها سروده، نیز نقل کرده است (ر.ک: همان: ۱۰۵-جعفری، ۳۷۴ طرزی، ۳۶۸ طالب و... و نیز ۶۷۳-۶۶۱ در خاتمه).

شایسته بیان است که مؤلف تذکره شهبستان (۱۲۷۷ق) نیز با اینکه شرح حالی از خود ننوشته، برای درج اشعار بیشتری از خودش در این کتاب، بهانه‌های مختلف جسته است. وی سی و هشت صفحه را نمونه‌های شعری از انواع شعر آورده است؛ ابتدا قصاید را به ترتیب الفبایی در مضامین مدح، تاریخ طرح و نگارش شهبستان، نعت، منقبت و... و پس از آن ترجیعی در پنج بند (مدرسی یزدی، ۱۳۷۹: ۸۵۹) آورده است.

مؤلف بیان‌المحمود (۱۲۴۰ق)، در مقدمه، همراه با سبب تألیف و مدح ممدوح، توضیح داده است که در انتخاب اشعار شاعران تذکره‌اش، غزل را بر سایر انواع شعر، ترجیح داده «و از اجزای قصائد و رباعیات و قطعات به کلی چشم پوشید؛ چراکه اکثر عاشقان و اغلب معشوقان را به مضامین رنگین غزل حاجت افتد» (محمود میرزا قاجار، ۱۳۹۴: ۲۷)؛ اما بسیاری از «زاده‌های طبع» خودش را از انواع قالب‌های شعری چون غزل، قصیده، قطعه، رباعی و... آورده است.

شعاع شیرازی (۱۳۸۰: ۵۳۶)، در خاتمه تذکره‌اش قید کرده که اشعار نامرتب «از گفته‌های قدیم و تازه» زیاد داشته است. وی از هر کدام تعدادی را ذیل ترجمه خودش در تذکره شعاعیه ثبت کرده است.

به‌رغم این گروه، اندک نویسندگانی هم بوده‌اند که از ثبت اشعارشان در تذکره‌ها ابا داشته‌اند. از جمله این افراد میرزاهمدی یزدی (مؤلف تذکره شعرای یزد) را می‌توان نام برد که گویا وی در ترجمه خودنوشت تذکره خود، تنها یک رباعی ثبت کرده است. دیوان‌بینگی به نقل از وامق درباره وی می‌نویسد: «شعر بسیار گفته، ولی از دادن اشعار خود کمال انکار داشت تا بعد از رحلتش در چند جزوی که به عنوان تذکره شعرا نوشته و روزگار فرصت اتمامش نداده ... این رباعی را به نام خود نوشته بود ...» (دیوان‌بینگی، ۱۳۶۶: ۱۷۶۹/۳). جالب توجه اینکه مؤلف شهبستان هم تنها همین رباعی را بدون ترجمه و شرح حال از او نقل کرده است (مدرسی یزدی، ۱۳۷۹: ۷۸۶).

سبک نگارش تراجم خودنوشت تذکره‌های این دوره

ترجمه‌های خودنوشت تذکره‌ها، به دلیل وجه ادبی زبان و نگارش و آمیختگی با شواهد شعری در گروه آثار ادبی قرار می‌گیرند. به طور کلی سبک نگارش ترجمه‌های خودنوشت تذکره‌ها ساده و روان است؛ حتی در تذکره‌هایی که به سبک مسجع یا فنی نگارش یافته‌اند، به طور معمول قلم نویسنده در ترجمه خودش ساده و بی‌تکلف است. در این گونه آثار، سبک نگارش در مقدمه، متن و ترجمه خودنوشت، به ترتیب از پیچیدگی به سمت سادگی متغیر است. با این همه، تعدادی از تراجم خودنوشت تذکره‌ها، سبک نگارش منشیانه دارند که اغلب در هند و بنا به ذوق زمان و فاضل‌مآبی نویسنده نگارش یافته‌اند. از

نمونه‌های تألیف شده در ایران، آثار مدایح‌نگار تفرشی را می‌توان مثال زد. وی شرح حال خود را در خاتمه هر یک از تألیفات خود درج کرده و قلم او در این قسمت‌ها- همانند سایر نوشته‌های او و بر مبنای شغل او- منشیانه و ادیبانه است (مدایح‌نگار، ۱۳۳۳: ۴۸۳-۴۸۱ و ۵۸۹-۵۸۷؛...). اگرچه هر قدر سبک نگارش تراجم خودنوشت تذکره‌ها زیباتر و بلاغی‌تر باشد، جنبه ادبی آن نسبت به جنبه تاریخی آن بیشتر می‌شود؛ اغراق نویسنده در هنرنمایی ادبی، آرایش جملات و مبالغه در توصیف (با قرینه‌های سجع متناسب با نام یا تخلص شاعر)، او را از واقعیت دور می‌سازد.

از دوره صفوی، محدودیت شعرگویی و تذکره‌نویسی و... به طبقه‌ای خاص، حذف و زمینه برای حضور اقشار مختلف مهیا شد. زبان ساده و صمیمی در خودنوشت‌های تذکره‌های این دوره، بیشتر نمودی از زبان خودنگاری‌های امروزی است تا زبان تذکره‌نگاری‌های گذشته.

چون در گذشته، «از خود گفتن» معمول نبوده است، خودنگاری‌های کلاسیک ما اغلب به روایت سوم‌شخص نگارش یافته‌اند. امیرالشعرا هدایت، نیز در خودنوشت خود در *ریاض‌العارفین* (۱۲۶۰ق) به این نکته اشاره کرده است. وی در آغاز ترجمه خود (هدایت، بی تا: ۶۰۱ ذیل بخش «خلد») توضیح می‌دهد که به پیروی از سایرین، به صیغه غایب از حالات و خیالات خود می‌نویسد:

«چون نسبت سایر اهل این فن، خواست که در خاتمه این کتاب مستطاب به شرح رضحی از حالات خود پردازد... لهذا خود به طریق مغایبه و ذکر گذشتگان، از حالات و خیالات خود چنین اظهار نظر می‌کند که ولادت هدایت در شب پانزدهم شهر محرم‌الحرام، تخمیناً ساعتی قبل از طلوع فجر در سنه...» (همان).

اما در دوره قاجار نویسندگان رفته‌رفته رغبت و جسارت بیشتری برای «نوشتن از خود» پیدا کردند. پس در این دوره نوع «زاویه دید» نویسنده (روایت‌شناسی) و «من گفتن» وی اهمیت پیدا می‌کند؛ مثلاً همین هدایت در تذکره دیگرش، *مجمع‌الفصحا* (۱۲۸۴ق)، خودنوشت خود (هدایت، ۱۳۴۰: ۱۲۱۱-۱۲۰۹) را به روایت اول‌شخص نوشته و تنها جمله‌هایی را که در تعریف مراتب شعری خود درج کرده، به صیغه غایب است:

«...در خدمت ابوی‌مقام محمدمهدی خان، متخلص به شحنه، متوقف بودم و تحصیل می‌نمودم...»

از بدو شباب آثار طبع موزون به ظهور پیوست. هم از جوانی به منظومات پرداخت. در آن ایام چاکر تخلص می‌نمود و نسختی از غزلیات مؤلف به مازندران افتاد و از آن پس به هدایت متخلص شد...» (همان: ۱۲۰۹).

افزایش شمار روایت اول‌شخص در ترجمه‌های خودنوشت تذکره‌های دوره قاجار، نمود بارزی از تجاوز از سنت و تجددخواهی محسوب می‌شود. این از مواردی است که خودنوشت‌های این دوره را نسبت به قبل متمایز کرده است.

جدول ۵: روایت‌شناسی ترجمه‌های خودنوشت تذکره‌های بررسی شده از دوره قاجار

ردیف	زاویه دید اول شخص	زاویه دید سوم شخص	زاویه دید دوگانه (اول و سوم شخص)
۱	<i>ریاض‌الفصحا</i> (۱۲۳۶-۱۲۲۱ق) از غلام مصحفی	<i>مرآت‌الفصاحه</i> (۱۳۱۶ق) از مفید شیرازی	<i>سفینه هندی</i> (۱۲۱۹ق) از بهگوان داس هندی
۲	<i>دلگشا</i> (۱۲۴۰-۱۲۳۷ق) از نواب شیرازی	<i>نتایج‌لافکار</i> (۱۲۵۸ق) از قدرت گوپاموی	<i>شعاعیه</i> (۱۳۲۱-۱۳۲۰ق) از شعاع شیرازی
۳	<i>بیان‌المحمود</i> (۱۲۴۰ق) از محمود میرزا قاجار	<i>انجمن ناصری</i> (اوایل قرن ۱۴) از میرزا ابراهیم مدایح‌نگار	<i>مجمع‌الفصحا</i> (۱۲۸۴ق) از رضاقلی خان هدایت
۴	<i>گلزار اعظم</i> (۱۲۶۹-۱۲۶۷ق) از محمدغوث خان		
۵	<i>حدیقه‌الشعرا</i> (۱۲۹۶ق) از سیداحمد دیوان‌بیگی		
۶	<i>سخنوران چشم‌دیده</i> (۱۳۳۲ق) از ترکی قلندر		

نمودار ۳: روایت‌شناسی ترجمه‌های خودنوشت تذکره‌های قاجار

نتیجه

زندگی‌نامه خودنوشت یکی از انواع شرح حال‌نویسی و از منابع اولیه تاریخ‌نگاری است که حتی گاهی همچون سندی منحصر به فرد، در تاریخ‌نگاری اعمال نقش می‌کند. با این حال، مورخان هنوز هم با نگاهی احتیاط‌آمیز به زندگی‌نامه‌ها می‌نگرند و آنها را از جهت تحریف‌نشدن وقایع و رعایت امانت و جسارت بازگویی از جانب نویسنده بررسی می‌کنند؛ زیرا وقتی کسی درباره خود دست به قلم می‌برد، به طور طبیعی خودش را در شرایط مطلوبی نشان می‌دهد و در انواع خودنوشت‌ها معمولاً موارد متعددی از واقع‌نمایی، تفاخر و خودستایی، دفاع از خود و... دیده می‌شود.

بعضی تراجم خودنوشت تذکره‌های دوره قاجار از ارائه اطلاعات کلی و کوتاه فراتر نرفته‌اند؛ اما کلیت آنها حاوی اطلاعاتی شامل تولد، نسب، استادان، تألیفات، شاگردان و پاره‌ای رویدادها و جریان‌های ادبی، تاریخی، سیاسی و اجتماعی، هستند. البته محتوای اصلی به شرح احوال و اعمال صاحب ترجمه مربوط است و شرح احوال و رویدادهای بیرونی نسبت به موضوع اصلی جنبه فرعی و مکمل دارد.

علاوه بر جنبه اطلاع‌رسانی خودنوشت تذکره‌ها، این منابع به دلیل ثبت و ضبط اشعار مؤلفان‌شان نیز بسیار حائز اهمیت هستند. باید توجه کرد که بسیاری از تذکره‌نویسان با استفاده از طبع شعر و شم شعرشناسی خود، به استقبال اشعار صاحبان تراجم تذکره خود رفته‌اند یا به نقد و اصلاح آنها پرداخته‌اند. پس اشعار خود را علاوه بر ترجمه خود، در ضمن شرح حال دیگران نیز ثبت کرده‌اند.

هرچند که ایرانیان از گذشته، «از خود گفتن» را نمی‌پسندیده‌اند (فراوانی روایت سوم‌شخص در خودنگاری‌های گذشته، یکی از شواهد این ادعاست)، باز مشاهده می‌شود در دوره قاجار (در پی تحولات ایجادشده)، تعداد بیشتری از تذکره‌نویسان پا را از چارچوب‌ها فراتر گذاشته و در آثار خود بخشی را به ترجمه خود اختصاص داده‌اند. اشعار مندرج در تراجم خودنوشت تذکره‌ها نیز نمود روشنی از «از خود گفتن» نویسندگان خودنوشته‌هاست. آنچه تراجم خودنوشت تذکره‌های این دوره را متمایز می‌کند، اشاره به برخی جزئیات و مکنونات درونی و اقبال نویسندگان (به ویژه در ایران) به ساده‌نویسی است. هم جنبه اطلاع‌رسانی و هم طرز نگارش، ترجمه‌های خودنوشت این دوره را به اتوبیوگرافی نوین نزدیک کرده است.

پی‌نوشت‌ها

۱- «ترجمه» در اینجا اصطلاحاً به معنای «شرح حال» است و صاحب ترجمه یعنی کسی که شرح حالش مطرح است (داد، ۱۳۸۵: ۲۷۱).

۲- لوژن بعدها این قید را اصلاح کرد.

۳- البته این یک حکم کلی نیست. در ادامه، درباره این ترجمه‌ها در تذکره‌های دوره قاجار و پرداختن به جزئیات (حتی نقص‌ها و اشتباهات)، بحث می‌شود.

- ۴- در اتوبیوگرافی نیز «اتوبیوگراف باید حقیقت را اقرار کند و اشتباهاتش، برتری‌هایش، سرگردانی‌هایش و عادات زشتش را ابراز کند» (جواری و مؤذن، ۱۳۸۲: ۱۰۵).
- ۵- مصحح محترم بخش «در ذکر احوال و اشعار مؤلف» را به آغاز کتاب انتقال داده‌اند.
- ۶- با این شکل گزینش، تعمیم نتایج به دست آمده به کل دوره، پذیرفتنی تر خواهد بود. در تشخیص میزان محبوبیت و اهمیت یک تذکره و مؤلف آن، شاخص‌هایی بررسی می‌شود؛ از جمله: صحت و دقت مطالب، ذکر مؤلف و تذکره‌اش در آثار تذکره‌نویسان دیگر، مآخذ تذکره و... (حتی -با احتیاط- تعداد نوبت چاپ، تصحیح و ویرایش تذکره). در اینجا در گزینش تذکره از هر بازه زمانی، شاخص‌هایی چون نظرات ادبی و انتقادی مؤلف و جامعیت و اعتبار محتوا، اولویت داشته است.
- ۷- علاوه بر خاتمه و توضیحاتی در مقدمه -در بعضی نسخه‌ها- در قسمت دوم (اشعار مسجديه)، یکی از ده شاعر معرفی شده، خود مؤلف است. احتمالاً این ترجمه از افزوده‌های صبا (پسر مؤلف) پس از فوت پدر می‌باشد (گلچین معانی، ۱۳۶۳: ۱۱۲/۲). در نسخه چاپی، در این قسمت پس از مقدمه وفا در حمد الهی و نعت پیامبر (ص) و ذکر مقام مساجد و معرفی بنای مسجد (وفا زواره‌ای، ۱۳۸۵: ۲۳۳-۲۲۹)، نه شاعر معرفی شده‌اند و هفت شاعر نیز جزء الحاقات آمده است.
- ۸- (دیوان بیگی، ۱۳۶۴: ۱۳-۴). عنوان «[در سبب تألیف کتاب]» در نسخه چاپی، افزوده‌ی مصحح است و در دو نسخه خطی نیست (ر.ک: همان: دوازده-هفده؛ گلچین معانی، ۱۳۶۳: ۴۴۰/۱-۴۳۹).
- ۹- این نشان می‌دهد در زمان تألیف تذکره، تخلص «هندی» داشته و «بسمل» تخلص گذشته وی بوده است.
- ۱۰- ناگفته نماند که ماده تاریخ‌گویی هم عامل دیگری در تزئین و تحمیل اشعار تذکره‌نویس ذیل احوال و اشعار دیگران بوده است.

منابع

۱. استنفورد، مایکل (۱۳۸۴). *درآمدی بر تاریخ پژوهی*، ترجمه مسعود صادقی، تهران: دانشگاه امام صادق (ع) و سمت.
۲. اصیل، حجت‌الله (۱۳۸۶). «تذکره»، *دانشنامه ادب فارسی*؛ به سرپرستی حسن انوشه، جلد دوم، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۳۲۹-۳۳۰.
۳. انوشه، حسن (۱۳۷۶). *دانشنامه ادب فارسی*، جلد دوم، تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
۴. بهادر جنگ (اعظم)، محمدغوث‌خان (۱۲۷۲ق). *گلزار اعظم*، کرنا تک: مطبع سرکاری (چاپ سنگی).
۵. بهمن میرزا قاجار (۱۳۹۴). *تذکره محمدشاهی*، مقدمه و تصحیح حسین محمدزاده صدیق و فاطمه بهرامی، تهران: تک‌درخت.
۶. ترکی قلندر، ترک‌علی‌شاه (۱۳۳۲ق). *سخنوران چشم‌دیبه* (به انضمام نسخه پسماند و مثنوی ترانه حق)، دکن: شمس‌الاسلام (چاپ سنگی).
۷. جواری، محمدحسین و مؤذن، زهرا (۱۳۸۲). «اتوبیوگرافی و مباحث نظری آن در فرانسه»، *فصلنامه علامه*، دوره اول، ش ۴، ۱۲۶-۱۰۳.
۸. خاتمی، احمد (۱۳۷۳). *تاریخ ادبیات ایران در دوره بازگشت ادبی* (جلد اول و دوم)، چ ۱، تهران: مؤسسه پایا.
۹. خلیل تتوی، مخدوم محمدابراهیم (۱۹۵۸م). *تکمله مقالات الشعرا*، با مقدمه و تصحیح و تعلیقات پیرحسام‌الدین راشدی، انجمن ادبی سند.
۱۰. داد، سیما (۱۳۸۵). *فرهنگ اصطلاحات ادبی*، چ ۳، تهران: مروارید.
۱۱. داورشیرازی، شیخ مفید (۱۳۷۱). *مرآت الفصاحه*، با تصحیح و تکمیل و افزوده‌های محمود طاووسی، شیراز: نوید شیراز.
۱۲. دیوان بیگی شیرازی، سید احمد (۱۳۶۶). *حدیقه الشعرا*، جلد سوم (جلد اول ۱۳۶۴ و جلد دوم ۱۳۶۵)، چ ۱، تصحیح و

- تکمیل و تحشیه عبدالحسین نوایی، تهران: زرین.
۱۳. شعاع شیرازی (شعاع الملک)، محمدحسین (۱۳۸۰). *تذکره شعاعیه*، چ ۱، تصحیح و تکمیل از محمود طاووسی، تهران: بنیاد فارسی‌شناسی.
۱۴. شفیع‌یون، سعید (۱۳۹۳). «گذری دیگرگون بر تذکره‌های ادبی»، *نشریه فنون ادبی دانشگاه اصفهان*، سال ششم، ش ۱۱، ۸۵-۱۰۴.
۱۵. شمیسا، سیروس (۱۳۷۹). *انواع ادبی*، چ ۷، تهران: فردوس.
۱۶. صبا لکهنوی، محمدمظفرحسین (۱۳۴۳). *تذکره روز روشن*، به تصحیح و تحشیه محمدحسین رکن‌زاده آدمیت، تهران: رازی.
۱۷. قربانی، خاور و اسلامی، ادریس (۱۳۹۶). «پیشینه و انواع خودزندگی‌نامه‌نوشت در ایران باستان»، *نشریه فنون ادبی دانشگاه اصفهان*، سال نهم، ش ۱، ۲۰۲-۱۸۷.
۱۸. کمری، علی‌رضا (۱۳۸۳). *درآمدی بر خاطره‌نویسی و خاطره‌نگاشته‌های پارسی در تاریخ ایران* (با یاد خاطره، جلد اول)، تهران: سوره مهر.
۱۹. گلچین معانی، احمد (۱۳۶۳). *تاریخ تذکره‌های فارسی* (جلد اول و دوم)، چ ۱، تهران: سنایی.
۲۰. گویاموی، محمد قدرت‌الله (۱۳۸۷). *تذکره نتایج‌الافکار*، چ ۱، تصحیح و تعلیق یوسف بیگ‌باباپور، قم: مجمع ذخایر اسلامی.
۲۱. محمودمیرزا قاجار (۱۳۹۴). *بیان‌المحمود (تذکره‌ای در فن مشاعره)*، چ ۱، به تصحیح میرهاشم محدث، تهران: اطلاعات.
۲۲. مدایح‌نگار، محمدابراهیم بن محمد مهدی (۱۳۶۳). *انجمن ناصری به همراه تذکره مجدیبه*، با مقدمه ایرج افشار، تهران: بایک.
۲۳. مدرسی یزدی (شهلا)، محمدعلی (۱۳۷۹). *تذکره شبستان*، چ ۱، به کوشش اکبر قلمسپاه، تهران: گیتا.
۲۴. مصحفی همدانی، غلام بن ولی محمد (۱۲۳۷ق). *ریاض‌الفصحا*، به تصحیح مولوی عبدالحق، اورنگ‌آباد دکن: انجمن ترقی اردو.
۲۵. ناصحی، زهره (۱۳۹۱). «از خودنگاری تا خوددرمان: تحلیلی پیرامون دشواری‌های موجود در تعریف نثر معاصر فرانسه»، *پژوهش‌های ادب و زبان فرانسه*، ش ۱، ۸۹-۱۱۳.
۲۶. نواب بهادر، سیدمحمدصدیق حسن خان (۱۳۸۶). *تذکره شمع انجمن*، چ ۱، به تصحیح و تعلیقات محمدکاظم کهدویی، یزد: دانشگاه یزد.
۲۷. نواب شیرازی (بسمل)، حاج علی‌اکبر (۱۳۷۱). *تذکره دلگشا*، چ ۱، تصحیح و تحشیه منصور رستگارفسایی، شیراز: نوید.
۲۸. وفا زواره‌ای، محمدعلی (۱۳۸۵). *مآثرالباقریه*، مقدمه و تصحیح حسین مسجدی، اصفهان: سازمان فرهنگی هنری شهرداری اصفهان.
۲۹. ولک، رنه و وارن، آویستن (۱۳۷۳). *نظریه ادبی*، ترجمه ضیاء موحد و پرویز مهاجر، تهران: شرکت علمی و فرهنگی.
۳۰. هاشمی سندیلوی، احمدعلی خان (۱۳۷۱). *مخزن‌الغرایب*، جلد اول (تا حرف ح)، به اهتمام محمد باقر، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
۳۱. هدایت، رضاقلی‌خان (۱۳۴۰). *مجمع‌الفصحا*، به کوشش مظاهر مصفا، بخش سوم از مجلد دوم، تهران: چاپخانه موسوی.
۳۲. _____ (بی‌تا). *ریاض‌العارفین*، به کوشش مهرعلی گرکانی، تهران: کتابفروشی محمودی.
۳۳. هندی، بهگوان داس (۱۳۷۷ق). *سفینه هندی*، با مقدمه و حاشیه سید شاه‌عطاء‌الرحمان عطای کاکوی، پتته هند.